
Deiliskráning við Búrfell í Þjórsárdal: *Gerð reið- og göngubrúar yfir Þjórsá*

Ragnheiður Gló Gyldfadóttir

Fornleifastofnun Íslands
Reykjavík
2020
FS792-20141

Forsíðumyndin er af fyrirhuguðu brúarstæði við Búrfell. Horft er til norðvesturs.

Myndina tók Ragnheiður Gló Gylfadóttir.

©2020

Fornleifastofnun Íslands ses
Bárugötu 3
101 Reykjavík

Sími: 551 1033

Netfang: fsi@fornleif.is

Heimasíða: www.fornleif.is

Samantekt

Skýrsla þessi fjallar um deiliskráningu fornminja á 300 m löngu og 50 m breiðu svæði við Búrfell í Þjórsárdal. Fornleifaskráningin var unnin í apríl 2020 að beiðni Landsvirkjunar sem ráðgerir gerð göngu- og reiðbrúar yfir Þjórsá, skammt austan við Þjófafoss. Úttektarsvæðið er beggja vegna árinna, í sveitarfélögunum Skeiða- og Gnúpverjahreppi og Rangárþingi ytra. Innan marka deiliskipulagssvæðisins fundust ekki minjar.

Efnisorð: Fornleifaskráning, deiliskráning, Þjórsárdalur, Þjófafoss, Búrfell, Landsvirkjun, Skeiða- og Gnúpverjahreppur, Rangárþing ytra

Summary

This report presents the findings and conclusion of a detailed survey carried out within a 300 m long and 50 m wide plot in Þjórsárdalur valley, at the southern end of Búrfell mountain. The survey was commissioned by Landsvirkjun – The National Power Company of Iceland who are planning to build a narrow walking and riding bridge over Þjórsá in the area. Within the area no site site was surveyed.

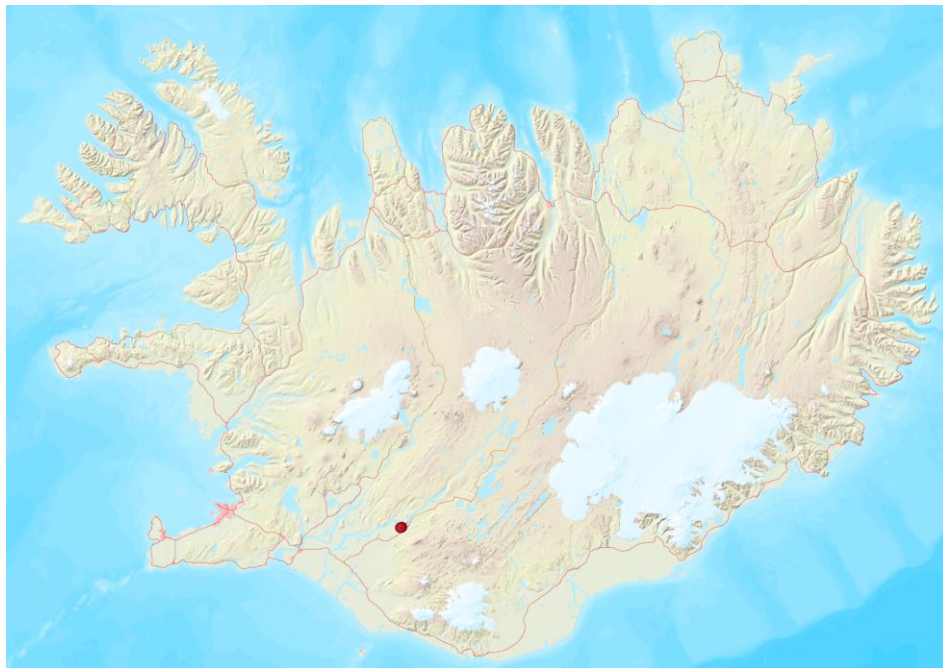
Keywords: Archaeology, detailed survey, Þjórsárdalur valley, Þjófafoss, Landsvirkjun, Búrfell, Skeiða- og Gnúpverjahreppur, Rangárþing ytra

Efnisyfirlit

1. Inngangur	6
2. Saga fornleifaskráningar og löggjöf	8
4. Fornleifaskrá	12
ÁR-674 Þjórsárdalur	12
Sögulegt yfirlit um Þjórsárdal	12
5. Samantekt um sögu svæðis og landshætti	17
6. Fornleifar innan deiliskipulagssvæðis	19
Heimildaskrá	20
Viðauki I: Minjakort	22

1. Inngangur

Í upphafi árs 2020 hafði verkefnastjóri hjá Landsvirkjun samband við Fornleifastofnun Íslands ses og fór þess á leit að stofnunin tæki að sér deiliskráningu fornleifa innan deiliskipulagssvæðis sunnan við Búrfell í Þjórsárdal. Á svæðinu er ráðgert að gera göngu- og reiðbrú yfir gamla farveg Þjórsár, skammt ofan við Þjófafoss. Brúin er liður í mótvægisáðgerðum vegna framkvæmda við Búrfellsstöð 2 og mun tengja saman kerfi reiðvega og göngustíga beggja vegna Þjórsár, í sveitarfélögunum Rangárþingi ytra og Skeiða- og Gnúpverjahreppi.

Íslandskort þar sem staðsetning skráningarsvæðis er sýnd sem rauður punktur.
© Landmælingar Íslands.

Svæðið var skráð á vettvangi í lok apríl 2020. Við vettvangsskráningu var farið kerfisbundið um allt úttektarsvæðið og leitað að minjum, hvort sem heimildir voru um minjar eða ekki. Um vettvangsskráningu og skýrslugerð sá Ragnheiður Gló Gylfadóttir. Við skráninguna var um 300 m langt og 50 m breitt svæði rannsakað. Svæðið er beggja vegna Þjórsár í sveitarfélögunum Skeiða- og Gnúpverjahreppi og Rangárþingi ytra. Áður hafði Fornleifastofnun Íslands aðalskráð minjar á deiliskipulagssvæðinu, í báðum sveitarfélögunum en ekki hafði verið

gengið um það kerfisbundið í leit að fornleifum áður.¹ Áður en deiliskráning hófst 2020 var ekki vitað um fornleifar innan svæðisins og kerfisbundnar göngur leiddu ekki minjar í ljós. Hins vegar var vitað um fimm minjar í nágrenni svæðisins og eru upplýsingar um þær í skýrslunni.

Skýrsla þessi er byggð upp á svipaðan hátt og aðrar deiliskráningarskýrslur Fornleifastofnunar. Í öðrum kafla er að finna stutt yfirlit um löggjöf um minjavernd. Í þriðja kafla er fjallað um þá aðferðafræði sem notuð var við úttektina og í þeim fjórða er svo að finna sjálfa fornleifaskráninguna. Í henni er að finna upplýsingar um allar þekktar minjar nærri deiliskipulagsreitsins. Í fimmta kafla skýrslunnar er samantekt um sögu svæðis og landshætti á deiliskipulagssvæðinu og í lokakafla hennar er að finna umfjöllun um fornleifar nærri deiliskipulagsmarka og helstu niðurstöður úttektarinnar. Aftast í skýrslunni er að finna heimildaskrá og kort sem sýna rannsóknarsvæðið og þær fornleifar sem fundust innan þess.

¹ Ragnheiður Gló Gylfadóttir, í vinnslu, Kristborg Þórsdóttir, í vinnslu.

2. Saga fornleifaskráningar og löggjöf

Hátt á aðra öld er liðið síðan skráning fornleifa hófst á Íslandi en þó er enn langt í land að til sé heildstæð skrá um fornleifar á landinu. Á síðustu áratugum 19. aldar voru margir minjastaðir kannaðir á vegum Hins íslenska fornleifafélags, einkum staðir sem á einn eða annan hátt tengdust fornsögum og sögu þjóðveldisins. Eftir aldamótin 1900 dró úr fornleifakönnun á vegum félagsins og var þráðurinn ekki tekinn upp að nýju fyrr en um og eftir 1980.

Skoðanir manna á því hvað teljast fornleifar hafa breyst mikið á þessum tíma. Byggingar sem voru hversdagslegar fyrir hundrað árum eru nú orðnar minjar um horfna lífshætti. Skilningur hefur vaknað á nauðsyn þess að skrá upplýsingar um slíkar minjar og vernda þær fáu sem eftir eru fyrir komandi kynslóðir. Nauðsynlegra upplýsinga um gerð og ástand fornleifa er aðeins hægt að afla með vettvangsathugun og við það er venjulega átt með hugtakinu fornleifaskráning (ýmist aðaleða deiliskráning). Til þess að vettvangsathugun komi að fullu gagni verður þó fyrst að taka saman ýmsar upplýsingar, bæði skriflegar og munnlegar, sem vísa á minjastaði og geta gefið vísbendingar um hlutverk mannvirkjaleifanna (svæðisskráning).

Á undanförunum árum hafa verið gerðar breytingar á löggjöf um verndun fornleifa og hefur eftirlit með framkvæmd laganna verið aukið. Samkvæmt 3. grein laga um menningarminjar (nr. 80, 2012), eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: „Fornleifum, [...] jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað [...].“ Er þessi fornleifakönnun í anda markmiða sem sett hafa verið með þessari löggjöf. Mat á áhrifum framkvæmda á fornleifar gerir kröfur um fjölþætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum víðtæk. Fornleifar teljast hvers kyns mannvistarleifar, á landi, í jörðu, í jökli, sjó eða vatni, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á og eru 100 ára og eldri, svo sem:

- a. búsetulandslag, skrúðgarðar og kirkjugarðar, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi leifum mannvirkja og öskuhauga, húsaleifar hvers kyns, svo sem leifar kirkna, bæn húsa, klaustra, þingstaða og búða, leifar af verbúðum, naustum og verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum,
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bóllum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri,

- c. tún- og akurgerði, leifar rétta, áveitumannvirki og aðrar ræktunarminjar, svo og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita,
- d. vegir og götur, leifar af stíflum, leifar af brúm og öðrum samgöngumannvirkjum, vöð, varir, leifar hafnarmannvirkja og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra,
- e. virki og skansar og leifar af öðrum varnarmannvirkjum,
- f. þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð,
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum,
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið,
- i. skipsflök eða hlutar þeirra.

Minjar 100 ára og eldri teljast til fornleifa, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari skilgreiningu er fylgt við hefðbundna fornleifaskráningu.

Ef nauðsynlegt er talið að spilla fornleifum eða hylja þær, þarf að leita heimildar Minjastofnunar Íslands.

3. Aðferðir við fornleifaskráningu

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti (ÁR, SP o.s.frv.) og hver jörð hefur þriggja stafa númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Skipting jarða um miðja 19. öld ræður ekki aðeins númerum í skránni heldur er miðað við hana þegar ákvarðað er hvaða jörð ákveðnir minjastaðir tilheyra. Hverjum minjastað er gefin kennitala sem er þriggja stafa númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: ÁR-239:001). Þær minjar sem skráðar voru innan deiliskipulagsreits falla undir Þjórsárdal ÁR-674. Fornleifaskráin samanstendur af lista yfir þær fornleifar sem skráðar voru á vettvangi nærri rannsóknarsvæðinu. Fleiri minjar voru aðalskráðar, utan deiliskipulagsreitsins en upplýsingar um þá staði eru ekki birtar í skýrslunni. Er þetta skýringin á því að númeraröð fornleifa er ekki samfelld heldur vantar inn í númer á minjum sem eru þekktar utan marka deiliskipulagsreits.

Í skránni fær hver minjastaður eina efnisgrein og er framsetning upplýsinganna stöðluð. Í fyrstu línu hvernar greinar eru grunnupplýsingar; auðkennisnúmer, sérheiti, tegund, hlutverk og hnattstaða. Á eftir auðkennisnúmeri kemur sérheiti hennar ef eitthvert er og síðan tegund. Með tegundarflokkun er leitast við að skilgreina hvers eðlis fornleifin er, þ.e. hvort um er að ræða mannvirki af einhverju tagi sem enn sést, og þá hverskyns (t.d. tóft, garðlag eða varða), mannvirki sem vitað er um en er horfið (heimild, örnefni) eða fornleif sem ekki hefur verið mannvirki (álagablettur, sögustaður eða vað). Allir fornleifastaðir eru greindir til tegundar en hlutverk þeirra er ekki alltaf hægt að ákvarða.

Á eftir hlutverki kemur hnattstaða minjastaðarins. Mæling hnattstöðu er gerð með GPS staðsetningartækjum af gerðinni Trimble Geoexplorer 6000 (ISN93) og er annars vegar mældur punktur með kennitölu í miðju hvers minjastaðar og hins vegar voru allir minjastaðir uppmældir. Samkvæmt lögum hafa allar fornleifar 15 m friðhelgað svæði frá ystu mörkum minjastaðarins en friðlýstar fornleifar 100 m friðhelgi. Þar sem getur um „heimild um...“ t.d. útihús, þá er átt við að eingöngu eru til heimildir um staðinn en minjar hafa ekki fundist á vettvangi við skrásetningu. Þótt engar minjar hafi fundist, er engu að síður tekin hnattstaða staðarins ef unnt hefur verið að ákvarða hann á grundvelli fyrirbyggjandi upplýsinga með 50 metra fráviki eða minna.

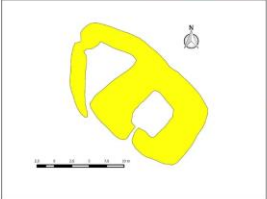
Í annarri línu hefst lýsing minjastaðar oftast á tilvitnun í fyrirbyggjandi heimildir en síðan er staðsetningu hans lýst. Þar á eftir kemur oft lýsing á aðstæðum og síðast lýsing á mannvirkinu sjálfu ásamt öðrum upplýsingum sem við eiga.

Í næstsíðustu línu er lagt mat á þá hættu sem minjastaðurinn kann að vera í. Á vettvangi var notast við þá vinnureglu að skilgreina fundnar minjar innan marka áhrifasvæðis „stórhættu vegna framkvæmda“. Rétt er að geta þess að í hættumati er ekki fólgið neins konar mat á gildi minjastaða. Það er þó ljóst að hægt ætti að vera að hlífa mörgum minjastaðanna sé tillit tekið til fornleifa á deiliskipulagsstigi.

Í síðustu línu er getið heimilda ef einhverjar eru, oft með skammstöfunum, en úr þeim er leyst í heimildaskrá aftast í skýrslunni.

Númer jarðar í Jarðatali Johnsens Númer fornleifar á tiltekinni jörð Sérheiti Tegund Hlutverk Hnattstaða í landshnitarkefni ISN93

Sýslutíðni **SP-175-009** Sveinshlaða töft hlaða E: 528751 N: 352323

Sveinshlaða 009, horfi til norðurs

Ljósmynd af minjastað og uppþæling/teikning

Á túnakorti frá 1920 og bæjarteikningu danskra mælingamanna frá 1904 er sýnt útlús í túnjaðri um 210 m norðan við eldra bæjarstæði 001 og 80 m norðvestan við yngra bæjarstæði 003. Á þeim stað er stæðileg hlöðutóft sem nefnist Sveinshlaða og samtengt eða eldra mannvirki norðvestan við hana. Sveinshlaða er 16 m suðvestan við miðlinu Skafártúnguvegar (208) þar sem fyrirhugaðar eru framkvæmdir og telst því í stórhættu vegna vegagerðar. Tóftin er í túnjaðri fast suðvestan við Skafártúnguveg (208). Túnið er í allmiklum halla til suðvesturs. Heildarstærð tóflarinnar er 23x14 m og snýr hún norðvestur-suðaustur. Í suðausturhluta hennar er Sveinshlaða sem er 15x13 m að stærð og snýr norðvestur-suðaustur. Hún er 5x6 m að innanmáli og snýr norðaustur-suðvestur. Hlaðan er niðurgráfin um 1 m og eru veggir hennar um 2 m á hæð innanmáls. Norðvestan við hlöðuna er annað hölf eða annað mannvirki og er það torfhlaðið. Það er þríhyrningslaga og er 9x6 m að innanmáli, mjókkar til norðvesturs. Op virðist vera inn í það í suðurhorni. Veggir þess eru 0,3-0,4 m á hæð og 2-2,5 m á breidd en veggir hlöðunnar eru 4-5 m á breidd. Hölfir virðast vera samtengd en hlaðan er mun yngri að sjá en hölfir norðvestan við hana. Nokkur hölmýndun er undir norðvesturhluta tóflarinnar og ljóst að mannvirki hafa verið á þessum stað í langan tíma.

Hættumat: stórhætta, vegna vegagerðar Hetta sem stöðjar að fornleif

Heimildir: Túnakort 1920

Heimild sem vísað er í, nánari færsla í heimildaskrá

Dæmi um skráningu á minjastað í skýrslum Fornleifastofnunar Íslands.

4. Fornleifaskrá

ÁR-674 Þjórsárdalur

Sögulegt yfirlit um Þjórsárdal

Þjórsárdalur tilheyrði Gnúpverjaafrétti áður en dalurinn var girtur af og voru vestur- og suðurmörk um Fossá til upptaka. Mörk milli Þjórsárdals og Gnúpverjaafréttar eru afréttargirðingin frá Háafossi austur í Þjórsá framan við Sandfell. Þjórsá er á austurmerkjum. Undir númerinu ÁR-674 eru skráð býlin: Stöng, Skeljastaðir, Steinastaðir, Sámsstaðir, Leppar(staðir) fremri, Leppar(staðir) innri, Sandártunga, Hólar og ónefnd býli í Gjáskógum, á vesturbakka Fossár, í Fossárdal, Bergsstaðir, sunnan við Steinastaði og í Hrossártungum.

Dalsins er getið í Landnámabók: "En Hallr á Síðu Þorsteinssonr lét skírask snimhendis ok Hjalti Skeggjason yr Þjórsárdaliok Gizurr enn hvíti Teitsson, Ketilbjarnarsonar frá Mosfelli, ok margir höfðingjar aðrir [...]. Arngeirr hét maðr, er nam Sléttu alla milli Hávararlóns og Sveinungsvíkr; han börn váru þau Þorgils ok Oddr ok Þuríðr, er Steinólfr í Þjórsárdal átti. [...] Synir þeirra [Ketils einhandar og Ásleifar Þorgilsdóttur] váru þeir Auðun, er áðr var nefndr, <ok> Eilífr, faðir Þorgeirs, föður Skeggja, föður Hjalta í Þjórsárdal [...] Þorbjörn laxakarlar nam Þjórsárdal allan ok Gnúpverjahrepp allan ofan til Kálfár ok bjó enn fyrsta vetr at Miðhúsum. Han hafði þrjár vetrsetur, áðr hann kom í Haga; þar bjó hann til dauðadags." ÍF I, 14, 285-286, 366, 381.

Í Fljótsdæla sögu segir: "Þuríðr hét kona hans [Glúms] ok var Hámundardóttir, kynjuð sunnan ór Þjórsárdal. ÍF XI, 215.

Í Brennu-Njáls sögu segir: "Þá gekk fram Hjalti Skeggjason ór Þjórsárdal ok mælti: "Ekki hef ek hlutazk til málaferla yðvarra, en nú vil ek vita, hvat þú vill gera fyrir mín orð, Gunnarr, ok vináttu." [...] Síðan ríðr hann [Kári] í Þjórsárdal til Hjalta Skeggjasonar." ÍF XII, 165, 339.

Í Kristni sögu segir: "Þat sumar fór hann [Hjalti] útan á því skipi sem hann hafði gera látit heima þar í Þjórsárdal ok færði eptir Rangá inni vestri til sjóvar skipit." ÍF XV2, 26.

Í Kristniboði Þangbrands segir: "Í þann tíma kómu af Íslandi göfgir menn ok mikils verðir, þeir er við kristni höfðu tekit af Þangbrandi presti, Gizurr hvíti ok Hjalti Skeggjason ór Þjórsárdal. [...] Bjó hann [Hjalti] sik þat sama sumar til útanferðar á því skipi er hann hafði gera látit heima í Þjórsárdal." ÍF XV2, 141-142.

Í Sturlunga sögu segir: "Gizurr hvíti var faðir Ísleifs biskups, ok er frá honum mikil saga, sem getr í sögu Óláfs ins helga, ok svá frá því, er hann fór út hinat til Íslands með kristniboð ok þeir Hjalti Skeggjason ór Þjórsárdali." Sturl I, 57.

Um 1556 eða síðar: "Skogaheite og þeirra takmörk fyrer nordan Skridufell: Skirfud epter Brefa Bök Herra Gijsla saluga Jonssonar. Þetta eru sköganöfn og skögamörk fyrer nordan Sridufell. so sem hier epterfylger. Fyrst Dimon. Steinholltsskögur ad tueimur klettum jardaustum. Þá Hamartorfa fyrer nordan kaullud er Oddgeyrsholaskögur vnder nordare auxlinne ä Dimon. Þá Häfholts skögur. Þá eru Asläkstungur sem stadurinn ä. Sagt er ad Holastadur eige þar elldevidar tak i. Þá Hlijdartorfa. Þá Bæiartorfa. Fagre skögur og Bruna skögur vestan frá. og nordan frá: a stadurinn allt saman. Berghälsstader og ätte Þrandarholtt hälfan. Lieþrælar Reykiahollte og ä stadurinn. Þá er Gielsingahollts skögur fremst i Fossárdal fyrer vestan äna. Þar fyrer nordan og vestan äna. ä stadurinn lijka allt saman. Jtem fyrer nordan þar jnn i Fossárdal ä stadurinn og lijka allt saman. vtan Brossholtstorfu og Neistastada torfu. Jtem austur frá er Lepparstadar skögur. En austur frá nordur med Holltamanna ä er kalladur Hiällaskögur og ä stadurinn. fyrer austan Holltamanna ä

fremst næst vijkinne er Langholts skögur i Floa. med rödrunnj. Þa Gjaskögur. Jtem Steinastada skögur. millum Holttamanna är og Raudarär. hann allan ä Hölastadur. En fyrer nordan Raudä er Kalldnesingur og ad guatum þeim sem liggia vpp ä Sandafell. en austur frá þeim gautunum j krijngum Sandafell. nordur ad Skumstungu eru Bläskogar. med þeim flautunum sem ad äfastar eru fyrer framan. Jtem Asskogar aller fyre sunnan med äne eru allt stadar skogar. Jtem Fitjia skögar fremre. allt stadarskögar. En nyrdre Fytia skogar ä stadurinn hälfa en Kielldur halfa. Þä er þar fyrer nordan Krekluskögar. heyra stadnum til en sumer seigia almenning. Jtem fyrer framan Hrossatungur hinar nordare. sem liggia vnder Olafsvelle. En fremre Hrossa tungur ä stadurinn. Sumer seigia Klofe eige adrar. Jtem alla runna ä Seliabelle. kryngum það og vppä ä stadurinn. Jtem vestan til fyrst i Burfelle er Hurdarbakshrijs ä stadurinn. þä Eigilstada skogar fyrer ofan gautuna. þa Grafarskögur ä stadurinn, og Hraungerdingar. þä Giegnishölatorfa hin nedre er köllud. Oddastadarskögur ä Burfellzhälse. þä er Þrändvellungur. þä Sandvijkur skögur. ad Störkonugröf. þesser aller fyrer ofan gautuna. En allt austurfrä Störkonugröf og ad Biarnarkæk med torfunne. fyrer austan hann er allt stadarskögur. nema Haursholltstorfa kaullud er hiä Þjöfagile. En fyrer vestan Störkonugröf. fyrer nordan gautuna er Hröäsholltingur. þä Tunguskogur. þä Mostunahöfde. þä Miösendisskögur ä Giänum. þä Stoxeyringur. þä Kalldnesingur vestast. þä Hornid. Fossröfur og Tungurnar bádar ä Stadurinn. Þä er Oddaskögur. fra Sandatungu og ad Vatsgröf og ad gautunum. Jtem Saulmundarholtt ad Nupä. en fyrer nordan gautuna Þordarholtt. Nupur ä hälft en Steinsholtt hälft. Fyrer vestan Þordarholtt er minne Mostuna höfde og Hælsröfur. Sandlækiartorfa og Hofsskögur," DI XIII, 165-167.

Um 1570 og síðar: Máldagi kirkjunnar að Hólum í Hrunamannahreppi. "Sköga ad Steinastødum og i Aslakstungum," DI XV, 653.

1615: "Vm austurskogana j Ärnessyslu fyrir vtan Þiotzä og þeirra ørnefne nordur fra Sandartungu. Fyrst hiä Sandär Tungu. Þar j heima lande er köllud Tunga og Horn. Þad huertuggia eru stadar skogar. Jtem heijter þar Oddaskögur. hann er strax vid tvnid ä Sandartungu. og vilia prestar j Odda eigna hann Odda kirkiu. Jtem fyrer nordan Fossä eru Hurdarbakshrijs. Jtem Skieliabell. og ä stadurinn j Skalhollte það huertueggia. Þa kallast Eygilstada skögur j Bürfelle. Og þa er enn eirn stadar skögur. þar næst er Giegnishola torfa. Jtem Stockseyringur fyrer framan göturnar a halsinum. Þar nærst kallast Giaskögur. hann er lijka fyrir framan göturnar. Jtem Sandvijkungur framan j halsinum. fra Timburlæck. og ad Störkonugröf (en nu er sagt þeir vilie hallda Sandvijkur skög leingra). Jtem nordur med fiallinum fra Störkonugröf. og med Biarnalæk. ad störa steinum sem stendur nordur j fiallinu. það hefur verid halldinn stadar skögur. Þa er Horsholltz skogar. Þa eru tuennar Hrossatungur fremre og nyrdre. sem lijka hafa verid halldinn stadar skogar. Þessar Hrossatungur eru fyrer austan og framan reidgöturnar. En fyrer vestan reidgöturnar er Hellers skögur allt ad Hölaskoge. Jtem tuenner Alftaveller. og eru þeir fremre eignader Hruna. en hiner stadnum j Skalhollte. Jtem vid äna fyrer austan Alftabelle kallast Ärtorfur (og eru lijka eignadar stadnum). Jtem austanvert Sandabelle ero Bläskogar. þä ä stadurinn. En sumer vilia nü läta Bläsköga vera Almenninga. Jtem fyrir nordan Skümstungur eru tuenner Fijtja skögar. fremre og nordare og eige Kielldur halfa þa nordare. en stadurinn j Skalhollte ä þa halfa. Og alla hina fremre Fijtja sköga. En nordast eru kallader Kræckluskögar. Þad vilia menn nu hallda almenninga. Jtem Kalldnesingur. er framan j Sandfelle fyrir vestan reidgöturnar nordur fra Hölaskoge," DI XIII, 168-169.

Stöng: Jarðarinnar er getið í Landnámabók: "Þorgils, faðir Otkötlu ok Þorkels trandils, föður Gauks í Stöng." ÍF I, 381 nm.

Sandártunga: 1615: "Vmm austurskogana j Ärnessyslu fyrir vtan Þiotzä og þeirra ørnefni nordur fra Sandartungu. Fyrst. hia Sandär Tungu. þar j heima lande er köllud Tunga og Hornn. það huertueggia eru stadar skogar. Jtem hejter þar Oddaskogur. hann er strax vid tvnid ä Sandartungu. og vilja prestar j Odda eigna hann Odda kirkiu. [...] Þetta sem fýr skrifad er vmm firr sagda austurskoga var skrifad [...] eptter

tilsögn þeirra fedga Bryniólfs Eyolfssonar Buanda j Sandartungu og Pals Bryniólfsssonar Buanda j Sandlækjar hialejgu. [...] Jtem sagdist greindur Bryniólfur Eyolfsson hafa bvið [...] ä Sandartungum allz xvij är," DI XIII, 168-169. 1686: 13 hdr 40 ál. Skálholtsstólseign, skv. The Old Icelandic Land Registers, 108. 1695: 13 hdr 80 ál. Jörðin var þá í eyði síðan 1693. skv. The Old Icelandic Land Registers, 108.

"Er allmikill og mjög þéttur skógur sunnan í [Búrfelli]. Er mælt, að Hjalti Skeggjason, hafi byggt þar skip sitt fyrir löngu; mun þá skógurinn haf verð stórvaxnari enn nú. / ... / Búrfell hefir að ýmsu leyti verið gullkista Gnúpverja. Þangað ráku margir fé sitt á útmánuðum, einkum þeir, sem ekki höfðu næg hey, eða þeir, sem áttu margt fé, en takmarkað landrými. En í Búrfelli er hagasælt, og þá var lítið hugsað um, hvað hollt væri skóginum. Einnig var allmikið sótt af víði í Búrfell, einkum til fjárhúsagerðar." GR II, 43.

„Áður fyrr var rekstrarleiðin upp Stangarfell í stað þess að fara veginn. Var það kallað að reka upp leppa, en svo kallast sneiðingarnir suðvestan í Stangarfelli. Nú [um 1945] er sjaldan rekið þarna á vorin, því að betur þykir ganga að fara veginn, en á haustin er safnið rekið þarna fram." GR II, 44

ÁR-674:027 tóft óþekkt

„40. Rúst við Stórkonugróf. Stórkonugróf, einnig nefnd Tröllkonugróf [029], er djúpt gil austan við Búrfellshás. Efst við hana að vestan gengur skriða þvert í gegnum skóginn. Svo sem 50 m sunnar er lítið vik upp í skógartorfuna norðvestan grófarinnar. Fram í vikið hefur hrunið grjótt úr torfubakkanum, og sést enn á steina ofarlega í honum. Hér hefur verið einhver bygging, og er þarna nokkuð af rauðagjalli og viðarkolum. Mestar líkur eru til að bygging þessi sé nú öll hrunin nema hluti af einum vegg, en vera má þó, að nokkuð sé enn eftir af henni undir skógartorfunni. Ef til vill sést fyrir lítilli, tvískiptri tóft uppi í skógartorfunni litlu vestar, en mjög er það óljóst. Nokkrum spöl neðar með grófinni, uppi á örfoka brún hennar, er lítil steinadreif. Virðast sumir steinarnir fluttir þangað af mannavöldum. Páll Stefánsson á Ásólfssstöðum fann forna öxi ásamt beinaleifum í moldarbakka austan við Búrfellshás, en nú er ekki vitað nánar, hvar það var. Öxin er nú á Þjóðminjasafninu (Þjms. 10204)," segir í Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1954. Skrásetjari gekk eftir Stórkonugróf án þess að verða minja var. Þéttur skógur er í grófinni, víða er vikur og mikil hreyfing á jarðvegi. Skriðan sem lýst er hér ofar sést illa og í raun má sjá ummerki um skriður á nokkrum stöðum. Nánari upplýsingar þarf til þess að staðsetja minjarnar með innan við 50 m skekkju. Stórkonugróf opnast til suðurs um 100 m norðvestan við úttektarsvæðið.

Hættumat: hætta, vegna skriðufalla

Heimildir: Árbók 1954, 21

ÁR-674:029 Skipgróf þjóðsaga tröllabústaður

A 458582 N 395429

"Arngeir hét maðr, er nam Sléttu alla milli Hávararlóns ok Sveinungsvíkr, hans börn váru þau Þorgils ok Oddr ok Þuríðr, er Steinólfr í Þjórsárdal átti. [...] Oddr var síðan illr ok ódæll við að eiga; hann var hamrammr svá mjök at hann gekk heiman ór Hraunhöfn um kveldit, en kom um morguninn eptir í Þjórsárdal til liðs við systur sína, er Þjórsdælir vildu berja grjóti í hel," segir í Landnámabók.

Í Búrfelli upp af Þjórsárdal heitir Tröllkonugróf; á þar að vera grafin Þuríður Arngeirsdóttir er Landnáma getur um að "Þjórsdælir vildu berja grjóti í hel," segir í Þjóðsögum Jóns Árnasonar I. "Í suðurenda Búrfells austan við Þjórsárdal er gil stórt eða gróf sem oftast er kölluð Stórkonugróf. Það er sagt að í fornöld hafi þar búið skessa [...]. Nú er það ætlan vitra mann að aldrei hafi tröllkona búið í Þjórsárdal eða Búrfelli, önnur en Þuríður sem Steinólfr í Þjórsárdal átti og Þjórsdælir vildu grýta í hel fyrir "fjölkyngi og tröllskap", og hafi þær sagnir myndast út af henni sem til kunna hafa verið um skessuna í Stórkonugróf. [...] Enginn hellir er í eða hjá Stórkonugróf og engin merki til að þar hafi nokkurn tíma verið bygging, enda segja vitrir menn að hið rétta nafn grófarinnar sé skipagróf því þar hafi Hjalti Skeggjason látið smíða skipið sem hann lét

gjöra "heima í Þjórsárdal" og flutti ofan Rangá. Þetta mun meðfram vera byggt á því að þaðan er skemmst tildráttar að Rangá og þar á mótis við eða litlu sunnar heita Kjaldragatungur þar sem skipið var sett yfir að Rangá," segir í Þjóðsögum Jóns Árnasonar III. "Austan til við [Búrfellsháls] er gil eða gróf, sem heitir Skipgróf; þar er sagt að Hjalti Skeggjason ljeti gjöra skip sitt. Líka er hún kölluð Stórkonugróf, og á þar að hafa búið skessa," segir Brynjúlfur Jónsson í ritgerð sinni um Þjórsárdal. Grófin er líkt og lýsingar geta sunnan í Búrfelli, tæpum 950 m norðaustan við Þjófafoss. Stikuð gönguleið er fast sunnanvið grófina sem er áberandi.

Grófin er brött og hlíðar hennar þaktar birkitrjám. Inn á milli eru svæði þakin vikri og miki hreyfing er á jarðvegi. Stórkonugróf/Skipagróf opnast til suðurs um 100 m norðvestan við úttektarsvæðið.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Brynjúlfur Jónsson, 40; ÞJÁ III, 233-234; ÞJÁ I, 154; ÍF I, 285-286

Stórkonugróf ÁR-674:029, horft til NNA.

ÁR-674:030 varða óþekkt

Grjóthlaðin varða er við suðvesturhorn Búrfellsháls. Hún er rúmum 30 m austan við vegslóða, á mótis við klapparhaft sem þar er. Varðan er um 650 m vestan við Stórkonugróf 029 og tæpum 300 m norðaustan við Þjófafoss. Vegslóðinn verður lagfærður samhliða brúargerðinni, varðan er tæpum 40 m austan hans.

Varðan er á uppblásnu svæði. Hún er hlaðin á flatrí hraunklökk sem snýr austur- vestur. Sandur og hraun er áberandi við hraunið en Búrfellsskógur er austar, í hlíðum Búrfells.

Varðan er um 0,8 m á hæð og 2 m í þvermál. Hún er strýtulaga og greina má 5 umför af grjóti í henni. Hún er lítt gróin, líkt og nánasta umhverfi hennar. Ekki er vitað um aldur né tilgang vörðunnar.

Hættumat: engin hætta

A 457936 N 395330

Varða ÁR-674:030, horft til suðurs.

ÁR-674:038 heimild um legstað

"Árið 1928 eignaðist safnið öxi forna sem Matthías Þórðarson segir um í safnaukaskrá: „Fundin ásamt

nokkrum beinaleifum austan í Búrfellshálsi, undir moldarbarði. Hefir þar sennilega verið dysjaður maður, enda virðist öxin forn.“ Þetta má telja alveg óyggjandi, því að öxin er hreinræktuð L-gerð, Sverd 43, líklega frá seinni hluta 10. aldar," segir í Kumlum og haugfé. Ekki er hægt að staðsetja fundarstaðinn með vissu en hann er að öllum líkindum utan við úttektarsvæðið.

Heimildir: KEKH 2000, 82

ÁR-674:039 heimild um leið

Máldagi frá miðri 16. öld getur skógarítaka í Þjórsárdal. Þar er einnig lýsing á götu við Búrfell sem virðist hafa legið þvert í gegnum skóginn: „Jtem vestan til fyrst í Burfelle er Hurdarbakshris a stadurinn. þa Eigilstada skogur fyrir ofan gotuna. þa Grafarskogur a stadurinn, og Hraungerdingar. þa Gegnishölatorfa hin nedre er köllud. Oddastadarskogur a Burfellshalse. þa er Þrandvellingur. þa Sandvikur skogur. ad Storkonugrof. þesser aller fyrer ofan gotuna. En allt austurfra Storkonugrof og ad Biarnarkæk med torfunne. fyrer austan hann er allt stadarskogur. nema Haurshollstorfa kaullud er hja Þjofagili. En fyrer vestan Storkonugrof. fyrer nordan gotuna er Hroarsholltingur. þa Tunguskogur. þa Mostunahöfde. þa Mjosendisskogur a Gjanum.

Ekki er vitað hvar þessi leið lá nákvæmlega, hún virðist þó hafa legið meðfram öllu Búrfelli. Miklar breytingar urðu í Þjórsárdal með eyðingu skóganna en ekki er ólíklegt að leiðin hafi legið neðarlega í fjallinu. Það eru þó getgátur einar.

Heimildir: DI XIII, 165-167

5. Samantekt um sögu svæðis og landshætti

Þjórsárdalur er norðaustarlega í hinum forna Gnúpverjahreppi. Þjórsá rennur fyrir mynni hans þar sem hún beygir fyrir Búrfell til vesturs að Hagafjalli. Vesturmörk dalsins hafa gjarnan verið dregin við Þverá og austurmörkin við Búrfell. Svæðið austan Þjórsár tilheyrði Landsveit.

Upphaf byggðar í Þjórsárdal er, skv. gjóskulagagreiningum, frá því stuttu eftir að landnámslagið féll en óvíst hversu langt fram á miðaldir hún stóð. Þjórsárdalur var gróinn við upphaf landnáms, um það vitna m.a. hinir fjölmörgu bæir þar auk þess sem skógarleifar eru sjáanlegar undir sumum minjum. Dalurinn leið fyrir nálægð við Heklu og það er ljóst að gjóska úr gosunum 1104 og 1300 féll yfir dalinn en eyddi honum ekki.² Þrátt fyrir að meginhluti byggðarinnar færi snemma í eyði var dalurinn nýttur áfram, árstíðabundin umsvif voru þar án efa talsverð og umferð um dalinn nokkur. Dalurinn var m.a. nýttur til sumarbeitar og til kola- og járngerðar en miklir skógar voru í dalnum fram á seinni aldir. Um þetta vitna m.a. Skógaskrár Skálholts frá árunum 1555-1587 en þar er upptalning á skógarheitum í Þjórsárdal og afmörkunum þeirra.³ Talið er að helmingur Þjórsárdals hafi verið vaxinn skóg- og kjarrlendi árið 1587 en undir lok 17. aldar var ástand skóg- og kjarrlendis orðið afar bágborið í Þjórsárdal. Ofan á það bættist gos í Heklu 1693 en þá varð mikið öskufall í dalnum sem skemmdi allt kjarr- og skóglendi og í kjölfarið hófst uppblástur á láglandi dalsins. Þrátt fyrir að skóglendið hafi verið orðið illa farið í lok 17. aldar virðist enn mikil nýting á skóginum í upphafi 18. aldar. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín sem rituð var árið 1709 kemur fram að skóg- og kjarrlendi í Þjórsárdal var þá enn nýtt til kolagerðar og eldiviðar af 131 bæjum í austurhluta Árnessýslu og að umrædd nýting hafði neikvæð áhrif á kjarr- og skóglendið. Á 19. öld var dalurinn hins vegar orðinn örfoka að mestu og skógar nær horfnir.⁴

Búrfellsskógur er eina svæðið þar sem skógar í Þjórsárdal hafa varðveist. Í bókinni *Göngur og réttir II* segir um Búrfellssvæðið sem úttektarsvæðið fellur innan: „Búrfell hefir að ýmsu leyti verið gullkista Gnúpverja. Þangað ráku margir fé sitt á útmánuðum, einkum þeir, sem ekki höfðu næg hey, eða þeir, sem áttu margt fé, en takmarkað landrými. En í Búrfelli er hagasælt, og þá var

² Sigurður Þórarinnsson. 1949: 48-55; Stenberger, Márten. 1943: 111; Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson. 1989: 97; Sveinbjörn Rafnsson. 1977: 39-120; Dugmore et. al. 2007: 8.

³ DI II: 265-269.

⁴ JÁM II: 204-231; Friðgeir Sófus Sigurmundsson. 2011: 3, 6.

lítið hugsað um, hvað hollt væri skóginum. Einnig var allmikið sótt af viði í Búrfell, einkum til fjárhúsagerðar."⁵

Austan Þjórsár voru svokallaðir Landskógar en saga þeira er svipuð og Þjórsárdals, þar áttu fjölmargir bæir í Rangárvalla- og Árnessýslu skógarítök. Saga byggðarinnar og svæðisins hefur hins vegar lítt verið könnuð. Uppblástur var farinn að herja á Landskóga á 18. öld en þó virðist skógurinn enn umtalsverður á þessum tíma en um tveggja tíma lestargangur var í gegnum hann um 1860. Landskógar eyddust hratt eftir það og síðustu skógarnir eyddust endanlega undir lok 19. aldar, nokkuð seinna en í Þjórsárdal.⁶

Deiliskipulagssvæðið sem var skráð 2020 er sunnan við Búrfell, rétt ofan við Þjófafoss. Nokkuð norðar er Búrfellsvirkjun I og II. Úttektarsvæðið sem var deiliskráð vorið 2020 var um 300 m langt og 50 m breitt. Það var að mestu vestan Þjórsár, í Búrfellsskógi en lítill hluti var einnig austan árinna í Landsveit. Það svæði tilheyrir Rangárþingi ytra en ekki vitað hvaða jörð átti þar ítök. Allt úttektarsvæðið er uppblásið og ljóst að eyðing skóga hefur verið gríðarleg á þessu svæði áhrifin á nýtingu svæðisins og búsetu mikil.

⁵ Bragi Sigurjónsson. 1984: 43.

⁶ Guðmundur Árnason. 1958: 52.

6. Fornleifar innan deiliskipulagssvæðis

Ekki eru neinar minjar innan deiliskipulagssvæðis fyrirhugaðar brúar en fimm minjastaðir eru þekktir í nágrenni þess. Vegna nálægðar eru þeir hafðir hér með og tveir þeirra tengjast aldagamalli nýtingu dalsins. Árið 1954 var vitað um rauðagjall og viðarkol ÁR-674:027 í Stórkonugróf ÁR-674:029 auk óljósrar byggingar. Lýsingar á minjunum er í Árbóks hins íslenska fornleifafélags en minjarnar fundust ekki við aðalskráningu árið 2019. Nátturulegur birkiskógur er á svæðinu og mikið af lausum vikri sem er á mikili hreyfingu. Árið 1928 fékk Þjóminjasafnið afhent öxi ÁR-674:03,8 fundna í Búrfellshálsi. Ekki er vitað hvar öxin fannst né hvenær. Hún hefur verið aldursgreind til 10. aldar sem gefur til kynna langa notkun þessa svæðis. Hið sama má segja um leið ÁR-674:039 sem var þekkt umhverfis Búrfell um miðja 16. öld og nýtt til skógarhöggs og kolagerðar.

Eina fornleifin sem sést nærri úttektarsvæðinu er varða ÁR-674:030, suðvestan við Búrfellsháls. Aldur hennar er óþekktur en hún er lítt gróin líkt og nánasta umhverfi.

Það er rétt að vekja athygli á því hér í lok skýrslu á 22. og 23. grein laga um menningarminjar en í þeim segir: „Fornleifum, sbr. 3. mgr. 3. gr., jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað nema með leyfi Minjastofnunar Íslands.“ Ennfremur segir: „Finnist fornminjar sem áður voru ókunnar, t.d. undir yfirborði jarðar, sjávar, vatns eða í jökli, skal skýra Minjastofnun Íslands frá fundinum svo fljótt sem unnt er. Sama skylda hvílir á landeiganda og ábúanda er þeir fá vitneskju um fundinn.“ Minjastofnun Íslands mun taka afstöðu til áhrifa framkvæmdanna á fornminjar, hvort þau teljist ásættanleg og hvort nauðsynlegt sé að grípa til mótvægisáðgerða.

Heimildaskrá

Björn Lárusson. 1967. *The old Icelandic land registers*. W.F. Salisbury þýddi. Lundur: Lund University.

Bragi Sigurjónsson. 1984. *Göngur og réttir II*. Akureyri: Bókaútgáfan Skjaldborg.

Brynjúlfur Jónsson. 1885. „Um Þjórsárdal.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1884-1885*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, bls. 38-60.

Dugmore, A.J., Church, M.J., Mairs, K-A, McGovern, T.H., Perdikaris, S. and Vésteinsson, O. 2007. „Abandoned Farms, Volcanic Impacts, and Woodland Management: Revisiting Þjórsárdalur, the “Pompeii Of Iceland”“. *Arctic Anthropology 44(1)*: bls. 1-11.

Diplomatarium Islandicum eða Íslenskt fornbréfasafn I-XVI. (DI) 1857-1972. Hið íslenska bókmenntafélag: Kaupmannahöfn og Reykjavík.

Friðgeir Sófus Sigurmundsson. 2011. *Hnignun skóg- og kjarrlendis í Þjórsárdal frá 1587 til 1938 og ástæður hennar*. Óbirt MA ritgerð, Líf- og Hugvísindadeild Háskóla Íslands.

Gísli Gestsson og Jóhann Briem. 1954. „Byggðarleifar í Þjórsárdal.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1954*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 5-22.

Guðmundur Árnasson. 1958. „Uppblástur og eyðing býla í Landsveit.“ *Sandgræðslan: minnzt 50 ára starfs Sandgræðslu Íslands*. Arnór Sigurjónsson sá um útgáfuna. Reykjavík: Búnaðarfélag Íslands og Sandgræðsla ríkisins, bls. 50-87.

Íslensk fornrit. I-XVII. bindi. (ÍF). 1935-2002 Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (JÁM). 1913-1917. Árnessýsla. Kaupmannahöfn: S.L. Möller and Hið íslenska fræðafjelag.

Kristborg Þórsdóttir. [í vinnslu]. *Aðalskráning fornleifa í Rangárþingi ytra*. Áfangaskýrsla IV. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands.

Kristján Eldjárn 2000. *Kuml og haugfé út heiðnum sið á Íslandi*. Reykjavík: Mál og menning.

Ragnheiður Gló Gylfadóttir. [í vinnslu]. *Aðalskráning fornleifa í Skeiða- og Gnúpverjahreppi II*. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands.

Sigurður Þórarinnsson. 1949. „Örlög byggðarinnar á Hrunamannafrétti í ljósi öskulagarannsóknna.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1943-48*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 44-65.

Stenberger, Mártin ed. 1943. *Fornatida gárdar I Island*. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard.

Sturlunga. I.-II. bindi. 1946. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sturlungaútgáfan.

Sveinbjörn Rafnsson. 1977. „Sámsstaðir í Þjórsárdal.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1976*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 39-120.

Vilhjálmur Ö. Vilhjálmsson. 1989. „Stöng og Þjórsárdalur-bosættelsens ophær.“ *Hikuin 15*: bls. 75-102.

Íslenskar þjóðsögur og ævintýri. I-VI. bindi. 1961. Jón Árnason safnaði, ný útg. Reykjavík: Þjóðsaga.

Viðauki I: Minjakort

